

DIMITRIJ LOUČEK

ZEMĚPIS V ČESKOSLOVENSKÉ ENCYKLOPEDII

Abstract: An information is given about the share and the position of geography in the new encyclopaedia, prepared for the publishing by the Czechoslovak Academy of Sciences in its Encyclopaedic Institut. This general encyclopaedia, of the middle-encyclopaedic size, will have 10 volumes of 800 pages each and 2 volumes of register and addenda. It will be published in 1970—1975, two volumes yearly. Geography will have 10% of the whole volume of the encyclopaedia, with the prevailing number of short characteristics of geographical names.

V letním období 1966 skončily všechny redakční práce na Příručním slovníku naučném (PSN), vydávaném ČSAV v nakladatelství Academia, a na jaře 1967 vydáním čtvrtého dílu byla celá tato edice dokončena. Uzavřela se tím jedna kapitola naší encyklopedické literatury. Byl to první pokus o novou encyklopedii za změněných politických, hospodářských i sociálních podmínek v naší zemi po válečném vydávání Dodatků k Ottovu slovníku naučnému. Nelze pochybovat o tom, že každé encyklopedické dílo je obrazem i odrazem své doby. Nejinak tomu bylo i v případě našem, kdy přece jenom část díla je poznamenána dobou nedávno minulou, se všemi jejími klady i zápory. Proto tam čtenář nenachází např. některé postavy a jevy, které pomáhaly vytvářet dobu, naproti tomu jsou v díle mnohé stati, které bychom marně hledali jinde. Svou jistě negativní roli sehrála zde též dlouhá doba výroby, která se nakonec protáhla na téměř jedno desetiletí, a to z příčin velmi rozmanitých. Tím si lze vysvětlit mnohé. Nelze proto PSN zcela zavrhnout a zatracovat, jak činí jedni, ani přechvalovat, jak je tomu u druhých. Jisté je, že toto dílo o úctyhodném počtu 3614 stran zůstane mezníkem naší pokrokové encyklopedické činnosti.

Jaká je situace zeměpisu v encyklopedických dílech? Obtížná. Nevyhraněné postavení zeměpisných věd v systematice třídění věd, ať již marxisticky pojetém nebo idealistickém, je vždy plné rozporů; ode všech bývá proto zeměpis považován za jakési nutné zlo, které potřebuje dostatek místa nebo jej chce získat pro podání své převážně systematické látky. Domníváme se proto, že nevystačíme s normálním tříděním věd při přístupu k nějaké encyklopedické práci, ale že naopak encyklopedické zpracování potřebuje své vlastní specifické třídění vědních oborů. Nevyhovuje nám do jisté míry ani antagonismus přírodní vědy a společenské vědy. Není jen výsadou zeměpisu, že stojí uprostřed těchto dvou soupeřících skupin věd. V rámci jejich rozporů je potom zeměpis parcelován na část přírodovědnou a společenskovědní k neprospěchu zeměpisu, jehož jednota je tímto půlena, třetěna atp. V sovětských encyklopediích se s touto situací vyrovnávají tak, že 60 % zeměpisu patří společenským vědám a 40 % přírodním čili zeměpis je potom hlavním kolbištěm rozporů mezi těmito soubory věd, mimo jiné i tím, že mívá značný rozsah, což též komplikuje situaci zeměpisu k ostatním hraničním oborům. Neuspokojuje nás tento dualismus ze-

měpisu, zavedený v nedávné době, vedoucí převážně k potlačování oblastního zeměpisu jako nejvlastnějšího zeměpisného odvětví. Problém je i zkomplikován značnou nejasností definice zeměpisu, o níž se vedou dlouholeté spory. Podle našeho názoru se lze s těmito problémy vyrovnat jedině tím, a to platí pouze pro encyklopedie — i když zásadně to má obecnou platnost i všeobecně —, že je rozhodující, co vše náleží zeměpisu. V této práci je nutné zbavit zeměpis všeho přídatného, všech modernismů i archaismů, v nichž se hledala i hledá spása zeměpisu.

Uveďme to na praktickém příkladě. Jistě žádný zeměpisec nebude pochybovat, že zeměpisné rozložení půd, tzv. geografie půd, má být součástí zeměpisu. Není jí však již ostatní pedologie. Zeměpisná problematika měst bude nesporně tvořit důležitou část zeměpisu člověka i hospodářského zeměpisu. Architekturu měst a architektonické plánování měst by snad bylo lepší ponechat příslušným technickým i hospodářským oborům. Jistěže tu hraje svou roli úsilovná snaha zeměpisu neztratit se v moderním rychlém životě a nalézt tu co největší uplatnění na co nejširší základně. Zda je to ku prospěchu zeměpisu, o tom se nám nepřísluší rozhodovat, ale pro encyklopedická díla jsou všechny tyto snahy nevhodné, neboť pokrývají zdravé jádro vlastního zeměpisu, které má již samo o sobě značný dosah i rozsah. K některým dílčím problémům se ještě vrátíme.

Druhé zasedání presidia ČSAV dne 3. února 1966 uložilo řediteli Encyklopedického institutu ČSAV akademiku Vladimíru Procházkovi, aby vypracoval návrh reprezentativní větší Československé encyklopedie [ČSE]. V Encyklopedickém institutu se pracovalo na základním projektu pro toto náročné dílo. Na 26. zasedání presidia ČSAV se rozhodl akademik Vl. Procházka požádat presidium, aby byl k 1. 7. 1967 uvolněn ze své nynější funkce a mohl se plně věnovat pokračování ve své vědecké práci. Totéž zasedání (8. 6. 1967) jmenovalo ing. Marcela Zachovala do funkce ředitele Encyklopedického institutu a současně za tajemníka hlavní redakce ČSE, jejímž předsedou se stal akademik František Šorm. Hlavní redakce má kolem 45 členů z řad našich předních vědeckých pracovníků. Byla vypracována i koncepce díla, která je podstatně odlišná od předchozí koncepce PSN. Základní tezí je, že dílo je určeno vysokoškolsky vzdělanému laikovi. Podání látky musí být v duchu tvůrčího marxismu-leninismu. Komplexní zpracování ve větších souborných heslech má dát čtenáři větší a podrobnější i hlubší informaci. Encyklopedie má být československá. Rozsah byl stanoven na deset svazků a po jednom svazku dodatků a rejstříku, celkem tedy dvanáct svazků. Lze tudíž tuto encyklopedii označit za encyklopedii středního rozsahu. Počet hesel byl stanoven rámcově na celkem 40—60 000 hesel (PSN měl asi 46 000 hesel). Předpokládá se, že by encyklopedie vycházela po dvou svazcích ročně, a to počínaje rokem 1970. Z výše uvedeného je již vidět, o jak náročnou práci se jedná.

V souvislosti s novými úkoly byla provedena i vnitřní reorganizace Encyklopedického institutu. Vícestupňový systém řízení — na základě přírodní a společenské vědy — byl nahrazen rozdělením všech vědních oborů (souborů věd) do šesti skupin. Zeměpis patří do skupiny třetí spolu s geologickými vědami, což odpovídá též struktuře vědeckého kolegia geologie a geografie ČSAV. Vědecké kolegium geologie a geografie pověřilo funkcí hlavního redaktora geologicko-geografických věd člena korespondenta Josefa Kunského, DrSc., a uložilo mu zastupovat zájmy kolegia v ČSE pro všechny obory kolegia. Současně

byl ze Slovenska jmenován zástupce slovenské zeměpisné složky, a to univ. prof. dr. Michal Lukniš, DrSc., který bude zodpovídat za slovenskou zeměpisnou tematiku. Je tedy zeměpis zastoupen v hlavní redakci ČSE dvěma zástupci.

Přehledná tabulka o stavu zeměpisu v některých vybraných encyklopediích

Encyklopedie	Počet svazků	Procentní rozsah zeměpisu	Počet hesel zeměpisu	% k počtu všech hesel	Střední rozsah hesla (znaků)
Československá encyklopedie	10	10	asi 10 000	15—20	620
Příruční slovník naučný	4	11,34	4 630	10	325
Velká sovětská encyklopedie 2. vyd.	51	10,1	16 990	16,6	1 105
Velká sovětská encyklopedie 3. vyd. (plánovaná)	30	10,1	17 500	16,1	—
Malá sovětská encyklopedie	10	13,4	10 409	19	450
Mała encyklopedia powszechna PWN	1	16,9	6 099	16,4	237
Wielka encyklopedia powszechna PWN	10	14,6	14 000	17,5	500
Meyers neues Lexikon	8	14,2	13 373	13,4	—
Meyers neues Lexikon 2. vyd. (plánované)	16	11,88	—	—	—
Der Grosse Brockhaus	12	16,8	19 869	16,4	570
Encyclopaedia Americana	30	16,6	14 149	21,2	1 845

Součástí projektu nové encyklopedie bylo i vypracování návrhu na procentní zastoupení jednotlivých vědních oborů v encyklopediích. Použilo se dosavadní praxe z PSN, jakož i zkušeností získaných rozborem několika zahraničních encyklopedií různých délek i filosofického zaměření. Situaci ovlivnil i výrazně velký rozvoj nových disciplín (kybernetika, kosmonautika atp.), jejichž náporu nemohla odolat především většina klasických vědních skupin a oborů a tyto musily zaplatit svou daň progresivitě. Nicméně předběžný návrh počítá s tím, že zeměpisu by připadlo asi 10 % rozsahu budoucího díla, uvažováno hmotně — zeměpis by měl zaplnit asi jeden svazek ČSE. Je to značný rozsah, ale i o něco méně, než jak by vyplynulo ze srovnávací tabulky o postavení zeměpisu v jednotlivých encyklopediích.

Jiná je situace v relaci k počtu hesel. Je velmi pravděpodobné, že zeměpis bude mít zhruba tolik hesel, jako rozsahem větší historie (její rozsah činí asi 16,3 %). Vyplývá z toho, že zeměpisná hesla budou mít podstatně nižší rozsahový průměr (asi 12 řádek), tj. že v zeměpisu bude převaha menších hesel. Toto odpovídá celkové koncepci zeměpisu ve všech encyklopediích, kde až na malé výjimky (např. Encyclopaedia Americana) převažují krátká hesla.

Pochopitelně, že zde zůstává ještě jedno pole otevřeno nejen pro zeměpis, ale i pro ostatní vědní obory. Je to cesta dílčích oborových encyklopedií, jichž u nás vyšlo dosud jen nepatrně. Tam by se měl podle našeho názoru rozvinout zeměpis v celé šíři jak vertikálně, tak i horizontálně.

Jaké má být zpracování a vnitřní členění zeměpisu? Moderní encyklopedické dílo nelze zpracovávat jinak než komplexní metodou zpracování. Jen tak lze zachovat a vést v evidenci všechny vnější i vnitřní vztahy jak uvnitř oboru, tak i v poměru k ostatním vědním skupinám. Je nesporné, že převážná část zeměpisu je systematická, že nutně podává základní informace i v heslech nejnižší kategorie. Ryze teoretických hesel je v zeměpise velmi málo, např. ve srovnání s některými společenskovědními disciplínami. Stanovení zeměpisných komplexů půjde zhruba po dvou liniích — pro všeobecný zeměpis a pro oblastní. Základem komplexů oblastního zeměpisu jsou kontinenty a nižší taxonomické jednotky: části kontinentů — seskupení států — státy — provincie (i jiné nižší správní jednotky) — města — obce po stránce politicko-hospodářské; po stránce fyzickozeměpisné: části kontinentů — oceány a moře — pohoří a hory — řeky a přehrady — jezera. Tím se vytváří celý systém dílčích komplexů, např. Austrálie — australské státy — australská města, nebo v druhé řadě moře a zálivy obklopující Austrálii — australská pohoří a hory, pouště a polopouště — řeky, přehrady — jezera — australské krajinné typy atd.

Naproti tomu má všeobecný zeměpis komplexní zpracování podle jednotlivých disciplín, z nichž se skládá. Četné oddíly všeobecného zeměpisu se překrývají s mnoha vědními obory, např. matematický zeměpis s astronomií, geografikou atd., kartografie s geodézií, fytogeografie a zoogeografie s biologickými vědami, historický zeměpis s historií apod. Při zpracování těchto oborů všeobecného zeměpisu nám nemůže jít o nějaké vyčerpávající zachycení jevů, ale je nutné mimořádně velké koordinační úsilí, aby zeměpisné pojaty a požadavky nebyly hlavními obory setřeny a zachovala se tak zeměpisná specifika. Situaci tu do značné míry komplikuje terminologická nepropracovanost některých oborů všeobecného zeměpisu a naproti tomu vyniká podrobné zpracování např. kartografie, fyzického zeměpisu, geomorfologie. Nejhůře se to pocituje např. v téměř všech odvětvích zeměpisu hospodářského, v zeměpise politickém a jinde. V těchto odvětvích budou musít zasáhnout především příslušní zeměpisní specialisté, aby skutečně určili a vymezili, co patří do zeměpisu a co nikoli.

Rozborem zeměpisu v encyklopediích všeobecných i speciálních (zeměpisných) jsme dospěli k některým ukazatelům, jak rozčlenit vlastní zeměpisnou látku. Není snadné stanovit nějaká absolutně přesná kritéria ke členění. Podle našeho mínění připadá více než čtyři pětiny celé zeměpisné látky na oblastní zeměpis, v němž je také jádro zeměpisných informací v encyklopediích. Kolem 15 % by pak mělo připadnout na celý všeobecný zeměpis, kde ve všeobecných encyklopediích nelze pochopitelně vysvětlovat všechny detaily, obdobně jako

v oblastním zeměpise. Řádové stanovení dolní hranice je obtížnější určit právě ve všeobecném zeměpise než v oblastním.

Pokud půjde o počet hesel, tu v našem případě vystačíme pro všeobecný zeměpis asi se 700—800 hesly a zbytek hesel případně na zeměpis oblastní. Ve všeobecném zeměpise lze dosti dobře vyhovět základní koncepci ČSE a její snaze po větších a souhrnně informujících heslech. Nelze tak však učinit v zeměpise oblastním, kde i téměř ta nejmenší řádová jednotka má samostatné postavení a může poskytnout hledanou informaci sama o sobě. Seskupením řádově stejných jednotek oblastního zeměpisu, bylo-li by vůbec možné, bychom především neprospěli ani čtenáři, ani encyklopedii, ani zeměpisu.

Československé hledisko se projeví v zeměpise např. tím, že musí být obsaženy všechny orografické celky vyčerpávajícím způsobem; obdobně tomu bude s řekami až po určitý řád (pravděpodobně třetí), pro města a obce zní návrh se stanovením nejnižší hranice 2000 obyvatel, s četnými výjimkami pro obce nižší, pokud mají význam kulturní, společenský, hospodářský a politický. Úměrně k politickým, kulturním a jiným vztahům bude odstupňován počet hesel v jednotlivých státech.

Zvláštní kapitolou v ČSE budou mapy a mapové přílohy. O jejich vnější struktuře je v zásadě rozhodnuto. Požadavek doby je, aby to byly mapy jednoduché, názorné a přehledné (i když budou leckdy podávat podrobnou informaci), v moderním způsobu vypracování. Je samozřejmé, že mapy, kupř. tak jak byly uvedeny v PSN, nemohou být součástí moderní encyklopedie sedmdesátých let 20. století. Hlavním činitelem, který ovlivní tvorbu těchto map, bude papír, který bude k dispozici pro tisk ČSE. Mapy musí celkově zapadat do výtvarné stránky díla, musí plnit vedle funkce odborné i funkci estetickou. Předpoklad je, že map bude v každém svazku kolem 40, popřípadě i více. Téměř všechny mapy se plánují tisknout vícebarevným ofsetem současně s textem.

Zeměpisná ilustrace vždy plnila kromě obsahové stránky i funkci estetickou. Počet zeměpisných ilustrací kreslených a fotografických (černobílých i barevných) bude velmi vysoký ve srovnání se všemi ostatními vědními obory. Přispívá k tomu též ta okolnost, že zeměpisná hesla budou rozprostřena celkem rovnoměrně v celé abecedě, takže bude zapotřebí zeměpisných ilustrací též proto, aby se zachoval jednotný estetický ráz všech stránek díla. Z deseti procentního podílu zeměpisu připadne více než třetina na ilustrace všeho druhu (plošné převedení na řádky).

Biografie zeměpisných osobností budou uvedeny podle základních směrnic pro výběr těchto hesel, jimiž se budou řídit i ostatní vědní disciplíny. Jen tak lze dosáhnout v této velmi společensky náročné otázce jednotného zpracování. Předpokládá se, že zeměpisných biografii bude asi 400—500.

Přechodné období mezi edicí PSN a vydáváním Československé encyklopedie bude překlenuto vydáním jednosvazkového příručního slovníku, kde zeměpis bude mít asi 11 % obsahu. Půjde o stručný, ryze informativní encyklopedický slovník, jehož základem bude podstatně revidovaný PSN jak po stránce obsahové, tak i formální a aktualizací (asi 1200 stran).

Lze si jen přát, aby velké dílo, jímž nesporně Československá encyklopedie bude, bylo řádně plánovitě připraveno a aby zeměpis v něm sehrál svou roli, odpovídající jeho významu pro celou lidskou společnost za přispění a účasti co nejširšího počtu našich zeměpisců.